

Virág Benedek és kortársai

„Hadd idézzem az ezüst üstökű költőt, a poézis aranymisés papját, zsinóros atillájában, a »magyar Horac«-ot, a deákos oskola oszlopos tagját, a múzsák andalító lelkes barátját, lassan fölcseperedő szegény-szegény irodalmunk apostolát, koplalóját, mártírját, a »szent öreg«-et, aki alázatos, budai lakásában vendégül látá Vörösmarty Mihályt, Berzsenyi Dánielt, Kazinczyt, Kölcseyt, Kisfaludy Károlyt, Bajzát, Toldyt, a kedves Vitkovicsot s a többi »istenfit«, mindmind...”¹ – Kosztolányi Dezső látta így a versben megénekelte² „igaz, hajlíthatatlan férfi”, Virág Benedek alapját halálának 100. évfordulóján.

Ő volt az első hazai költő, akinek temetése nemzeti szertartássá alakult át, utolsó útjára fákllyát vivő emberek sokasága és a tabáni plébániatemplom harangjának folyamatos kongatása kísérte. „Ekkor tűnt csak ki, hogy mennyire és mennyien szerették. Barátai, ismerősei, tudósok és írók, kik közül csak az ő nagy lelkétől fogott tüzet, rendkívül nagy számban jelentek meg. A szegény munkás nép is seregestül tódult ravatalához, hiszen papjokat, a szent öreg papot temették, ki nem restelt hajnalba misézni a szegény munkásoknak.”³ A Hazai és Külföldi Tudósítások című lap néhány nap múlva így számolt be haláláról: „Oda magyar Horatiusunk, oda felejthetetlen Virág Benedek, ki nemzeti poézisukra oly szép fényt terjeszte.” A fehérvári születésű Horváth István történész, a Tudomány Gyűjtemény szerkesztője, a legközelebbi barátok egyike írta nekrológiájában: „Virág nevére mindenkor meg fognak rezzenni az alacsony lelkűek, mi pedig... azt fogjuk a halhatatlan érdemű férfiúról mondani, hogy nála hívebb jobbágyot, buzgóbb hazafit, tisztább eszű tudóst, ártatlanabb, szelídebb és nemesebb lelkű embert sohasem esmértünk.”⁴

Kazinczy levélben vallotta meg Guzmics Izidornak a nagyra becsült pályatárs halála miatti megrendülését. Virág sorsában Vörösmarty a magyar poétai sorsot látta. „Halála, mint többnyire minden literatőrre, rettenő példaul szolgálhat mindennek, aki az ügyefogyott magyar literatúra kapás mezejére az élet útjáról eltévedni elég boldogtalan” – írja egy Fejér megyei barátjához, Horváth Ferenchez címzett levelében,⁵ majd így folytatta: „Szegényül és elhagyatottan halt meg, egy-két jó barátja segítette, tehetősb ismerősei nem úgy, a hogy illetet volna. A gyereklelkű öreg mindenét elajándékozta, vagy meglopott; mert gondviselő nélkül élt gyámoltalan öregségében, s szükségét csak azért nem szenvedett, mert egyszerű bölcs élete kevéssel elégedő volt. Az éjjel, hogy a gutaütés ellehetetlenítette, tyúkja fejénél ült, kutyája mellette az ágyon s macskája rajta járt. Ezek voltak őrállatai az emberektől elhagyatottak...” Vörösmarty túlságosan sötét képet festett: Virág Benedek apostoli szegénységben élt, de nem elhagyatottan. Halálát megelőző este sokáig beszélgetett kedves tanítványával, Reseta Jánossal, s örvendve mondta, hogy jól érzi magát. A fehérvári születésű Reseta a helyi gimnáziumban Virág Benedektől tanulta az irodalmat, s hamarosan a pesti egyetem tudós tanára lett. Gyakran látogatta a költőt tabáni szegényes otthonában, s miként Toldy írta 1853-ban, a volt fehérvári diák „még most is emlegeti azon buzgóságot és tüzet, mellyel Virág tanított, s a deák költészet mellett a nemzetit is igyekezett megkedveltetni az ifjú nemzedékkel”.⁶

¹ Kosztolányi Dezső: „Igaz, hajlíthatatlan férfi”. Új Idők 1930. január 19.

² Kosztolányi Dezső: Ének Virág Benedekről

³ Garzó Béla: Virág Benedek élete és irodalmi munkássága. Kecskemét, 1900. 81. old.

⁴ Lausmann Gyula: Virág Benedek és Ányos Pál viszony Székesfehérvárhoz. Csitári Nyomda, Székesfehérvár, 1905. 13. old.

⁵ Vörösmarty Mihály: Horváth Ferenchez. Pest, Február 1. 1830. Vörösmarty Emlékkönyve (szerk.: Czapáry László) Székesfehérvár, 1900. 297–298. old.

⁶ Lausmann Gyula: i.m. 14. old.

Toldy Ferenc harminchárom év távlatából is meghatottan emlékezik arra a napra, amikor két ifjú barát – ő és Bajza – „tiszteletteljesen lépett be egy hetvenes agghoz, kinek buzdító énekei téteték velök azon szent fogadást, hogy az isten is úgy akarja, egész éltök azon célnak leszen szentelve: a nemzet csinosodását, a nemzet irodalmi dicsőségét előmozdítani. A fiatal lelkű agastyán egy csókkal szentelte fel a két tanítványt”,⁷ s fogadta őket a Múzsák szolgálatába.

Virág Benedek sírját – az Ürményi József országbíró özvegyének költségén történt temetés napján – egyszerű kicsiny fakereszttel jelölték meg. Ezt Reseta János kegyelete magas márványkereszttel cserélte fel. Döbrentei Gábor pedig elindítója volt annak a mozgalomnak, melynek eredményeként közadakozásból felállították a költő szobrát, Ferenczy István alkotását. Virág Benedek volt az első magyar költő, kinek a hazafiúi hála és kegyelet szobrot emelt.

Születésének meghatározása sokáig az irodalom vitás kérdései közé tartozott. Ő maga rendkívül keveset beszélt életéről még legmeghittebb barátai előtt is, sőt arra a kérdésre, hogy hol látta meg a napvilágot, félrevezető választ adott. „Ott születtem, hol a bajt nagyban osztogatják”⁸ – mondta, tehát Nagybajomban – következettek a kortársak. Ma már tudjuk, hogy Virág Ádám Ignác Dióskálon született 1754-ben, s miután apja a jobbágyi kötelékek alól feloldoztatott, 1769-ben családjával Nagybajomba költözött. 13 évesen került a nagykanizsai piarista gimnáziumba. Az ott töltött öt év a latin nyelv tanulásával, a római klasszikusok tanulmányozásával telt. 1772-ben Pécsre ment, ahol az akkori középfokú iskola utolsó ún. retorikai osztályát végezte. 1775-ben az egyetlen magyar alapítású szerzetbe, a pálosok rendjébe lépett. Egy évig Pesten bölcsészetet hallgatott, majd rendje a pécsi teológiára küldte. Ebben az időben kezdett el a római költők, elsősorban Horatius hatása alatt latin nyelven verselni. Ekkor kezdődött barátsága rendtársával, Ányos Pállal, aki a szentimentalizmus felé vonzotta, Bessenyei és Báróczi műveire hívta fel figyelmét. 1777-ben már azt írta Virágról, midőn első költeményeit megismerte, hogy „országunk főbb versszerzője leszen”.⁹ Virág latinul válaszolt, nyilvánvaló tehát, hogy ekkor még nem írt magyar nyelvű verseket. A szentimentalizmus csak irodalmi tevékenysége kezdetén volt hatással rá, később eltávolodott ettől az irányzattól, az Ányos által képviselt költői, elsősorban formai törekvésektől, s amit akkor írt, maga is oly kezdetlegesnek tartotta, hogy fel sem vette kiadott munkái közé. Kétségtelen viszont Ányos hatása a latinról a magyar nyelvű verselésre való áttérésben. A Fehérváron született Kreskay Imre is – aki akkoriban a rend mecseki birtokait kezelte, 1777-től a pesti rendház könyvtárosa lett, majd a fehérvári gimnáziumban Virág tanártársa – megleghangú episztolával bízta írásra. Ebben az időben került kapcsolatba Verseghy Ferencsel, Kreskay jó barátjával, Juranics Lászlóval, Batsányi egykori iskolatársával, aki később is Batsányi hűséges hazai híve maradt, és Nunkovics Györggyel, a Debreceni Grammatika mecénásával.

Virág Benedek elsősorban Bessenyei tanítványának vallotta magát. Erre utal a Bessenyei Györgynek emlékezete című költemény és a hozzá fűzött jegyzet: „Bessenyei Györgyöt nem ismertem, de olvastam könyveit, és kezdém jobban, jobban szeretni nyelvünket...”¹⁰ Később a Hunyadi László tragédiájának átdolgozásával, Pontyi figurájának szatíráiban való szerepeltetésével is az ő hagyományát kelti életre.

1781-ben szentelték pappá, s ez év őszén a székesfehérvári gimnázium latin nyelv és irodalom tanárává nevezték ki. Ekkor már a magyar Múza szolgálatába szegődött. Reseta Jánoshoz intézett költeményében írja, hogy az álmában megjelenő Álmos ugyanúgy beszélte le őt a latin, mint a Horatius Romulus a görög verselésről. 1782-ben Ányos is az iskola tanára lett, s a szoros szellemi és baráti kapcsolat mindvégig, Ányos 1784-ben bekövetkezett haláláig fennmaradt köztük.

A pálosok fehérvári működésének írott emlékei nagyjából elvesztek, a meglévők is hiányosak, s az utánuk jött ciszterek levéltárában sincs semmi feljegyzés, amelyből elődeik munkájáról, a rendtagok életéről megtudhatnánk valamit. Csak a rend feloszlásával kapcsolatos

⁷ Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1985. 56. old.

⁸ Garzó; i. m. 7. old.

⁹ Ányos Pál: Virág Benedek, Buda, 1777. november 15.

¹⁰ Virág Benedek válogatott művei. (Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Lőkös István). Szépirodalmi Kiadó, 1980. 132. old.

dokumentumok maradtak ránk. A pálos rend egyik névtelen tagja, ki ekkor a fehérvári rendházban élt, latin nyelven írott naplót hagyott az utókorra. Ezen följegyzésekből az eltörlésre vonatkozó részek magyar fordítása a következő: „1786. március 20-án délelőtt 10 órakor olvasták fel előttünk II. József császár rendeletét, a mely alaptalan okok miatt rendünket az egész ausztriai birodalomban eltörlé, öt hónapot tűzvéni ki, amely idő alatt még szabad lesz szerzetesi ruhánkat hordoznunk. Minden egyes tagnak negyven krajcár napi összeget adnak öfenfentartására. A császár biztosai vandálokhoz valának hasonlók. Augusztus 21-én le kellett vetnünk a fehér papi ruhát, és feketetét felhúznunk, távoznunk kellett a kolostorból, hogy – sajnos! – soha több vissza ne térjünk.”¹¹

Virág ebben az évben az első humanista osztály professzora volt. A püspöki levéltárban található az a dokumentum, amely betűrendben sorolja fel az eltörölt pálos rend székesfehérvári tagjait. Ebben Virágról az olvasható, hogy 33 éves, kilenc éve lépett a rendbe, teológiát Pécsen hallgatott és csupán magyarul beszél. Ez az utolsó rovat egyébiránt az egész jegyzékben egyforma: a német hitszónokokon kívül senki sem vallotta be, hogy tud németül. Virág a rend feloszlása után is megmaradt tanári állásában és Sellyei Nagy Ignác püspökhöz folyamodott, hogy vegye fel őt az egyházmegye papjai közé.

Székesfehérvár ébresztette fel Virág történelmi érdeklődését. A királyváros hagyományai, a koronázások és temetkezések emlékei megragadták képzeletét, s már itt fölillant a Magyar Századok megírásának gondolata. Kutatta a könyvtárakat, gyűjtötte a könyveket, tanulmányozta a hozzáférhető forrásokat. „Ha nem tudod, mit történt előtted, gyermek vagy”¹² – e szavakkal buzdított másokat is a kutatásra.

1788. július 1-jén jelent meg a Kassai Magyar Múzeum első száma. Batsányi az írók segítségét kérte megindítandó folyóirat számára, s Virág örömmel ajánlotta fel tollát, megleghangú levelet intézve a szerkesztőkhöz, tele ragyogó tervekkel, a hazafiúi kötelesség tudatával. A következő évben e lap hasábjain látott napvilágot első nyomtatott verse, a *Vitéz Gróf Nemes György dicsérete* című óda, s Batsányi máris a folyóirat főmunkatársaként mutatja be Aranka Györgynek egy 1791-es keltezésű levélben: „Virág Benedek professor Székesfehérvárott (...) expaulinus. Különösen jó poéta mind cadentias mind pedig metrumos versekben.” A nyolcvanas években ő állt legközelebb Batsányihoz. Az irodalmi vezérségre törekvő, energikus ifjú költő hozzá írta első igazán jelentős versét, a *Serkentő* választ. A másik szerkesztő, – aki 1760/61-ben szintén tanára volt a fehérvári, akkor még jezsuita gimnáziumnak – Baróti Szabó Dávid verseinek 1777-es kiadását Virág már ismerte, s fokozott érdeklődést tanúsított a későbbi kötetek iránt is. Baróti klasszikus mértékre írott versei különösen vonzották, ösztönzően hatottak rá. Virág ódáinak egész sorát intézte hozzá, levélváltásuk állandósult. Barátságukat a virtuális látogatás beárnyékolta ugyan, de meg nem szakította. Talán a személyes találkozás nem tudta azt az élményt nyújtani, amit vártak tőle, talán Baróti Szabó zokon vette, mikor a kifinomult ízlés és műgond jegyében Virág szóvá tette – főként szórendi – vétségeit. Tény azonban, hogy barátságuknak csak Baróti Szabó Dávid 1819 novemberében bekövetkezett halála vetett véget, s a költőtárs – megengesztelődve – ódáival búcsúzott tőle. A Magyar Múzeum szerkesztőinek köréből kilépő Kazinczy is megnyerte magának a fehérvári poétát: 1790-ben Széphalmi Vince névvel indított lapjában, az *Orpheusban* több versét is közreadta. Kapcsolatuk ebben az időben csak ritka levélváltásra szorítkozott, barátsággá 1801 után mélyült.

Miután Milassin Miklós fehérvári püspök saját kérésére felmentette állásából Virág Benedeket, s évi 300 forint nyugdíjat rendelt számára, 1794 márciusában búcsút vett a várostól, tanítványaitól és tisztelőitől, és Pestre költözött. Rövid ideig a Batthyány grófok, Ferenc és Imre nevelője volt, de nyugalomra, magányra, függetlenségre vágyott, arra, hogy csak az irodalomnak szentelhesse minden erejét, s lemondott tisztéről. Hamarosan a csendes Budán, a Tabánban talált otthonra.

A magyar jakobinus mozgalom leleplezése utáni némaság, a pályatársak iránti rokonszenv megnyilvánulása *A kalitkába zárt madár* című allegória. Virágnak volt bátorsága kifejezni együttérzését a halálos ítélet alól éppen megmenekülő és börtönbüntetését töltő Kazinczyval, kapcsolatba lépni a kufsteini várbörtönből szabadult Batsányival. Utóbbival minden titoktartás nélkül

¹¹ Lauschmann: i. m. 7. old.

¹² Garzó: i. m. 10. old.

levelezett, sőt 1798-ban Bécsben meg is látogatta őt. Ekkor találkozott Báróczyval is. Ez az időszak Virág számára a költői érdeklődés és formai tisztulás időszaka.

A Kisfaludy Sándor baráti köréhez tartozó Takáts József a század utolsó éveiben magyar kiadvállalatot indított, s abban a Batsányitól saját fölfedezettjének tekintett Virág Benedek verseinek gyűjteményét, majd Batsányi szerkesztésében Anyos munkáit is kiadta.

Virág *Poétai Munkái* című kötete 1799-ben jelent meg. „Az előző korszakban meginduló deákos metrikai irány voltaképpen Virágnak ezzel a kötetével jut el egy olyan tisztult fokig, amely már klasszicizmusnak mondható – írja Horváth Károly.¹³ A kötet egységes, mert teljesen egy ízlésirányt és egy zárt világlétfogást tükröz. Virág régebben rimes verseket írt (...) de most elv-szerűen csak az antik metrumra készült darabjait helyezi el a kötetben (...) a bevezető vers A Múzsákhoz szól, az utolsó ver is a Múzsához: programvers ez: a költő célja a nemzeti költészet művelése.” A kötet különleges helyet foglal el a magyar költészet történetében; kisebb korszakhatárként is felfogható. Előtte és mellette jellegtelen, esztétikailag vitatható értékű művek egész sora jelent meg. Érthető tehát a kortársak lelkesedése. Csokonai – kivel 1795 óta személyesen is ismerték egymást – halhatatlanságot jósol hozzá írott versében. Berzsenyi mesterét tiszteli benne. Ugyanakkor ez a kötet Virág életművében is különleges helyet foglal el. Véget vet a korábbi bizonytalanságnak; ettől kezdve csak antik metrumokban versel. Nemcsak gyakorlat ez, hanem tudatosan vállalt program, miközben új irányhoz tradíciót teremt: komoly filológiai munkával összegyűjti és kiadja azokat a magyar költőket, akik már az elmúlt századokban is deák mód szerint írtak magyar verseket. Kötetével tehát véglegesen irányt változtat, s az 1760 óta folyamatosan élő deákos hagyományhoz kapcsolódik.¹⁴ A *Poétai Munkái*-ban érvényre jutó egységes stílus s a költői nyelv tisztasága közelítette később a nyelvújítókhoz, Kazinczyhoz is. 1801-ben Virág verssel köszöntötte, s ettől kezdve Kazinczy legszűkebb köréhez tartozott, legbensőbb levelezőtársa lett, kitől számtalanszor kért tanácsot is. Ő a legjelentősebb magyar költő Széphalom számára, s az irodalmi küzdelmekben gyakran idézett példa.

Virág minden idejét és erejét a irodalom ügyének szentelte. Sokat írt és sokat fordított – több mint negyven kiadvány került ki tolla alól. 1801-ben jelent meg Horatius *Ars poeticájának* fordítása. 1804 és 1823 között megszólaltatta magyarul Horatius teljes életművét: ódáit, szatirait, levelezését, politikai munkáit. Cicerót is, Phaedrust is fordított. Verstani és nyelvészeti vizsgálódásainak dokumentuma a *Magyar prosodia és Magyar írás* című könyve, melyben gazdag szemlényanyagot is közölt régi irodalmi és nyelvi emlékeinkből. Klasszikus metrumokba átdolgozva tette közzé Szenczi Molnár Albert zsolnárfordításait *Magyar Lant* címmel. Közben újabb költeményekkel is jelentkezett, melyeket összegyűjtve a *Poétai Munkák Két Könyvében* jelentette meg.

Legnagyobb hatású műve azonban nem vers, hanem a magyar történelmet népszerűsítő, összefoglaló prózai munka, a *Magyar Századok*. Olvasmányos lapjain nemzedékek nevelkedtek, s nem kisebb költőt ihlettek meg, mint Vörösmarty. Az ősi dicsőség hirdetése erősítette a nemzeti öntudatot. A nemzeti eszme és ezzel a történelem iránti érdeklődés egyre inkább előtérbe került, ám a század első évtizedében a magyarul olvasó közönség hiába keresett hazánk történetével foglalkozó műveket. Történetírásunk még kibontakozóban volt, a Fejér György nevéhez fűződő forrásfeltáró és feldolgozó munka csak ekkor kezdődött. Virág nem végzett önálló kutatómunkát. A Magyar Századok megírásához szükséges dokumentumokat, Horváth István bocsátotta rendelkezésére és szűzítette, ösztönözte a nagy mű megírására. Irodalomtörténet-írásunk sokáig úgy tudta, hogy Horvát Virág Benedek tanítványa volt a fehérvári gimnáziumban. Vass Bertalan, Horvát életrajzírója ezt cáfolja, de tény, hogy az ismeretség szálai Fehérváron szövődtek, s lettek egy bizalmas barátság alapjai.

Az 1810. szeptember 5-én a Budán pusztító tűzvésznek Virág lakóháza is áldozatul esett. A szomorú hírről ketten is tudósították Kazinczyt. Vitkovics Mihály 1810. szeptember 8-án: „Századainak folytatása s több esetben becses kéziratai hamuvá váltak.”¹⁵ Horvát István szeptember 26-án: „Virág Benedekünk az égés után kevés napokkal Ercsi nevű mezővárosba utazott, ide két postányira. Onnan vettem a napokban levelét. Nemsokára visszatér, s a télen poeta len-

¹³ Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. Akadémia, Bp., 1968. 30–31. old.

¹⁴ Bíró Ferenc: A szent öreg. Új Írás, 1991/11. 66. old.

¹⁵ Lauschmann: i.m. 10–11. old.

ni szándékozik. Elégtek nála a magyar századoknak folytatásai, elégett nála az én 1382. évi magyar szentírásom is, melyet Révaim, kinek képe itten most vésetik rézbe, másolt le. Elégett, s ezt leginkább szánom azon számos régi és új könyveim között, melyek nála hasonló sorsra jutottak.”¹⁶ (A tűzvész után Horvát eszközözt ki évi segítséget – a tönkrement és mint expaulinus – 300 forint nyugdíjból tengődő költőnek, Ürményi Józsefnétől, mégpedig – hogy Virág érzékenységét még csak gondolatban sem sértse – misepézn címén.

A *Magyar Századok* a reformkor fő hajtóerejévé vált nemzedékre volt a legnagyobb hatással. A reformkor egyik alapeszméjét hangsúlyozta, a kötelelességtudatét, s a közjó megvalósulása érdekében a kölcsönös kötelezettségekre emlékeztetett. Virág sem érzelmileg, sem gondolkodásában nem kötődött a nemességhez, s gyakorlatilag a katolikus egyháztól is, melynek papja volt, független lehetett. A maga korában a magyar történetírás jelesei között tartották számon. Hassel weimari udvari tanácsos elkérte arcképét, hogy a kiváló történetíróiról készülő munkájába iktassa.

A mesternek kijáró tisztelet övezte. A század első évtizedeinek fiatal írói benne látták a magyar irodalom atyját, szívesen meghallgatták tanácsait. Legendás szerénységű otthonában – noha csak három szalmaszék szolgált a vendégfogadásra – mindig nyitva állt az ajtó az írástudók előtt, s ha munka után kísértál a házától nem messze eső hajóhídhöz, már várták és csatlakoztak hozzá ifjú tisztelői, Szalay László, Eötvös József, Kisfaludy Károly és mások. Tekintélyének alapja az életcélnak és az életvitelnek harmóniája volt. Nemcsak úgy élt, ahogyan gondolkozott, de ezt az egységet látványosan, mindenki másnál látványosabban volt képes megvalósítani – írja Bíró Ferenc. Úgy rendelte alá életét a magyar irodalom ügyének, hogy döntéséből az antik hősök igénytelen egyszerűsége, természetessége és következetessége sugárzott. Sikere ugyanakkor irodalmi siker is volt. A XIX. század első két évtizedében élvezett tekintélye nemcsak erkölcsi magatartást, hanem alkotói teljesítményt is honorált. E teljesítmény mára már jó részt – Horváth János kifejezését használva, melyet Horváth Károly továbbörökít – „tisztos szürkeségé” – fakult, néhány költeményből azonban ma is költői erő sugárzik. Pontosan meghatározta a poeta szerepét a nemzet emlékeztetének alakításában, az arra érdemes hazafiak halhatatlanná tételében. Költő nélkül nincs öröklét, költő nélkül nincs nemzeti tudat – bizonyított egy oly korban, melynek kezdetén a magyar nyelvű verselés létjogáért is küzdeni kellett. „...alakja a kortársak számára több és más volt, mint egy (mégoly kiváló) magyar költő különleges pályafutásának egyik eleme (...) abban van, hogy neki sikerült a magyar költőként megjelenie kortársai tekintetében.”¹⁷

És mégis... Nem ő lett az induló Tudományos Gyűjtemény vagy Auróra szerkesztője, nem ő lett a pesti írók vezére. Csak a tudós-poéta szerepét kívánta magának. Egyetlen kötelezettséget vállalt következetesen: a legnemesebb értelemben vett tanításét.¹⁸ „Születtem, szerettem a hazámat és dolgoztam érte. Ez az én életem története. Tegyetek ti is így, tanítsátok utódaitokat, s ha azok is ezt teszik, akkor Magyarország boldog lesz.”¹⁹

Horváth Júlia

¹⁶ U. o. 12. old.

¹⁷ Bíró: u. o.

¹⁸ *Taxner-Tóth Enikő*: „Kelenföldnek koszorús zengője...” Magyar Nemzet, 1980. január 27. 11. old.

¹⁹ *Garzó*: i. m. 3–4. old.